

स्वच्छता आणि मानवी आरोग्य

श्री. भागवत दगडुबा गोरे

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,

मॉडेल कॉलेज घनसावंगी.जि-जालना

Email- id- bdgore86@gmail.com

(Abstract) गोषवारा

मानवी जीवनात स्वच्छता ही महत्वाची असते. स्वच्छता ही मानवी आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे. मानवाचे आरोग्य जर चांगले ठेवायचे असेल तर त्याला आपल्या शरीराची तसेच आपल्या आजू बाजूच्या परिसराची स्वच्छता राखावी लागते. स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा सहसंबंध आहे. आरोग्य जर बिघडले तर त्यावर व्यक्तीचा भरपूर पैसा खर्च केला जातो. त्यामुळे स्वच्छता ही आरोग्यावर उपचार नाही तर आरोग्य बिघडूच नाही म्हणून उपाय आहे. आपण स्वच्छता राखली तर आपले आरोग्य जर चांगले राहील. आपला आरोग्यावर होणारा खर्च वाचेल. सदरील शोध निबंधाचा उद्देश स्वच्छतेचे महत्त्व समजून सांगणे असून यासाठी प्राथमिक तसेच दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेतला असून विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला जाणार आहे.

मुख्य शब्द-

स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, अंधश्रद्धा, समाजसुधारणा.

प्रस्तावना

सर्वांनी गाव स्वच्छ करावो/तेथे आरोग्य नांदेल बरवो।।

घाण खतातूनी नवनवो/वैभव येई उदयासी।।

निश्चये ग्राम निर्मावया।। प्रचारक हाचि मुख्य पाया।।

ग्रामगीताही याच कार्या।। निर्माण केले तुकड्या म्हणो।।

ग्रामगीता : संत तुकडोजी महाराज

स्वच्छता हे आरोग्याशी संबंधित सवयींचा व उपाययोजनांचा समूह होय. 1986 साली जागतिक आरोग्य संघटनेचा अभ्यास गटाने मानवी विष्टा आणि सार्वजनिक द्रव्य कचऱ्याची आरोग्यकारक पद्धतीने व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचले अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पद्धत म्हणजे स्वच्छता होय. पूर्वीच्या काळात स्वच्छतेची संकल्पना म्हणजे खड्ड्यांमध्ये, चारीमध्ये किंवा पाटीचे संडासाद्वारे मानवी विष्टेची विल्हेवाट लावणे, परंतु आताच्या काळामध्ये स्वच्छता या संकल्पनेला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

सर्वसाधारणपणे या संकल्पनेत आता ०७ गोष्टींचा समावेश होतो.

संपूर्ण स्वच्छतेचे घटक -

1. मानवी विष्टेची सुरक्षित वाढ विल्हेवाट लावणे.
2. सांडपाण्याची व्यवस्थित विल्हेवाट.
3. घनकचऱ्याची व्यवस्थित विल्हेवाट लावणे.
4. पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता व साठवणूक आणि वापराची पद्धती.
5. गृहस्वच्छता आणि अन्न संरक्षण.
6. पर्यावरण शुद्धता.
7. वैयक्तिक स्वच्छता.

मानवी जीवनात पाणी, पोषण, स्वच्छता आणि मानवी व पर्यायाने सामाजिक विकास या सर्वांच्यामध्ये सहसंबंध अस्तित्वात असलेला दिसतो. दूषित पाणी पिणे, उघड्यावर शौचाला जाणे आणि सांडपाण्याचे नीट नियोजन न करणे यामुळे अनेक दुर्धर आजारांना मानवजाती कडून आमंत्रण दिले जाते. आणि या दृष्टिक्रात मानवी समाज अडकून पडतो. त्याचा परिणाम समाजाचा आरोग्याचा निर्देशांक ढासळला जातो. रोगाचे जंतू एका आजारी व्यक्तीकडून दुसऱ्या निरोगी असणाऱ्या व्यक्तीकडे निरनिराळ्या मार्गांनी प्रसारित होत असतात. त्यामध्ये हाताची अस्वच्छता, मच्छर, डास, माशा व इतर कीटक व कुत्रे, मांजर आणि कोंबड्या यासारखे पाळीव प्राणी तसेच नदी किंवा धरणाचे ओढ्याचे पाणी व शेती हे रोगाचे जंतू प्रसाराचे प्रमुख असे मार्ग आहेत.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या 2001 साली प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार जगातील एकूण बालमृत्यु पैकी दोन तृतीयांश बालमृत्यु स्वच्छतेच्या अभावी निर्माण झालेल्या हागवण व श्वसन मार्ग जंतुसंसर्गामुळे होतात. भारतामध्ये अतिसारामुळे दरवर्षी एका वर्षाखालील चार ते पाच लाख बालकांचा अकाली मृत्यू होतो.

आपल्या समाजात घरगुती शौचालयाची प्रमाण दर्शवणारा तक्ता.

अ.क्र	शौचालय	वारंवारीता	टक्केवारी
०१	होय	२७	६२.८०
०२	नाही	१६	३७.२०
एकूण		४३	१००

स्त्रोत - मुलाखत-अनुसूची, नोव्हें-२०१२, पिंपळगाव उंडा

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की २७ उत्तरदात्याच्या कुटुंबाकडे घरी स्वतः चे शौचालय आहे. त्यांचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याशी ६२.८० टक्के आहे. तर स्वतः च्या घरी शौचालय नसणारे १६ उत्तरदाते असून त्यांचे एकूण उत्तरदात्याशी प्रमाण ३७.२० टक्के आहे. अशा प्रकारे ६२ टक्के उत्तरदात्या कडे घरी शौचालयाची व्यवस्था आहे तर ३७ टक्के उत्तरदात्याकडे नाही. यावरून असे दिसते की स्वच्छता व आरोग्य याबाबतीत लोक अजून जागरूक नाही.

महात्मा गांधीजींनी सफाई, व्यक्तिगत स्वच्छता ग्रामसफाई, शहरातील सफाई यासंबंधी आपले मौलिक विचार मांडलेले आहेत त्यांच्या मते शाळांमध्ये सर्वप्रथम स्वच्छता व सफाई या महत्वाच्या गोष्टी शिकविल्या जाव्यात कारण यामध्ये बाकीचे शिक्षण येत असते. गावाची स्वच्छता नियमित केली तर गावातील आजार कमी होतील. आजारापेक्षा आजार प्रतिबंधक गोष्टीकडे अधिक जबाबदारीने लक्ष दिले पाहिजे. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेमध्ये तळे, विहिरी स्वच्छ ठेवणे रस्ते व सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छ ठेवणे, टाकाऊ वस्तु पासून उपयुक्त वस्तूची निर्मिती करणे यावर भर दिला पाहिजे तसेच ग्रामीण तसेच शहरी भागातील लोकांनी जर गोष्टीकडे स्वखुशीने लक्ष दिले तर आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी लागणारा व्यर्थ खर्च आपोआप कमी होईल

संशोधनाचे महत्त्व :-

जीवनात कोणत्याही गोष्टीचे महत्त्व असते त्याप्रमाणेच संशोधन विषयाचे महत्त्व असते व्यक्तीच्या जीवनामध्ये स्वच्छतेला महत्त्व आहे स्वच्छतेचा संबंध हा आरोग्याशी असतो, ज्या ठिकाणी स्वच्छता अधिक असते तिथे आरोग्याची समस्या कमी प्रमाणात आढळते.

संशोधनाचे उद्देश :-

सदरील संशोधन करताना खालील उद्देश समोर ठेऊन अभ्यास केला आहे.

1. नवी जीवनात स्वच्छतेचे महत्त्व समजावून सांगणे .
2. स्वच्छता व मानवी आरोग्याचा संबंध तपासणे.

संशोधनाची पद्धती :-

सदरील संशोधन करण्यासाठी वर्णनामक पद्धतीचा उपयोग केला जाणार केला जाणार आहे.

संशोधनाचे स्त्रोत :-

सदरील शोध निबंधासाठी संशोधकाने प्राथमिक तसेच दुय्यम संशोधन साधनांचा आधार घेतला आहे. त्यामध्ये मुलाखत - अनुसूची या संशोधन तंत्राचा वापर केला असून पुस्तके, मासिके, वेबसाईट तसेच अप्रकाशित प्रबंधाचा आधार घेतलेला आहे.

संत गाडगे महाराजांनी आपल्या संपूर्ण जीवनात स्वच्छता, (परिसर व मानवी मेंदूची) अज्ञान अंधश्रद्धा व दुष्ट प्रथा -परंपरा तसेच दारिद्र्य पशुहत्या याविरुद्ध लढा दिलेला होता. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश या राज्यातील लोकांमध्ये स्वच्छतेच्या व सामाजिक अंधश्रद्धा यावषयी जनजागृती करण्यासाठी त्यांनी भजन व किर्तन या लोकप्रिय अशा माध्यमाचा वापर केला होता, त्यांच्या या सामाजिक जनजागृतीच्या भजन - कीर्तनातून बंधुभाव निर्माण होवून गावातील ऐक्य, सावकारी पाश यापासून लोकांनी दूर राहून अपत्यांचे शिक्षण करा असा सल्ला ते लोकांना देत असत. प्राणी पक्षी यांच्या जीवनाप्रती दयाभावना यांचा ते प्रचार करीत असत. गाडगेबाबा स्वतः निरक्षर असले तरी शिक्षणाचे मानवी जीवनातील महत्त्व त्यांना पूर्णतः पटले होते. त्यामुळे गाडगे महाराजांनी संपूर्ण जीवनभर शिक्षण प्रसार - प्रचार यावर भर दिला. सामाजिक समानता, माननीय मूल्यांचे आचरण गरजूंना मदत या बाबी तसेच हातात झाडू घेऊन लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देऊन समाजाचे प्रबोधन करून स्वच्छता, प्रामाणिकपणा व परोपकारवृत्ती या बाबी भोवताल त्यांचे समाज जनजागृतीचे प्रचार -प्रसाराचे कार्य फिरत होते. भारतातील ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचे ते सर्वात मोठे व यशस्वी प्रचारक होते. त्यांनी आयुष्यभर ग्रामीण स्वच्छता, अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि शिक्षण या क्षेत्रात काम करणाऱ्या हजारो कार्यकर्त्यांचे मोहोळ तयार केले म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने सुरु केलेल्या संपूर्ण स्वच्छता अभियानास संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचे नाव दिले होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी स्वच्छता व आरोग्य या संबंधात केलेले काम हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ग्रामस्वच्छता आणि तिचा आरोग्याशी असलेला संबंध जंतूप्रसार आणि मृत्यू याबाबत संपूर्ण शास्त्रीय माहिती लोकभाषेत ग्रामगीतेच्या माध्यमातून मांडली आहे.

स्वच्छतेचे मानवी जीवनातील महत्त्व :-

मानवी जीवनात आरोग्याच्या संदर्भात स्वच्छतेचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्याबाबतीत प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले, संत गाडगेबाबा, महात्मा गांधी, राष्ट्र तुकडोजी महाराज व त्यांच्या अनुयायांनी केलेला दिसतो. परिसर स्वच्छ ठेवणे ही गोष्ट वैयक्तिक व सामूहिक दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहे. या परिसराचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर होत असतो म्हणून परिसर स्वच्छतेमध्ये लोकांना योग्य व पुरेसा आहार, शुद्ध पाणी आपल्या मुलांना योग्य वेळी लस टोचून घेतलेली असली तर त्यांना फारसे आजार उद्भवतच नसतात. वैयक्तिक स्वच्छते इतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्त्व असते.

अस्वच्छतेचे परिणाम

1. सार्वजनिक अस्वच्छतेमुळे आरोग्यावर त्याचा परिणाम होतो.
2. अस्वच्छतेमुळे मानवाच्या शरीरावर दूरगामी परिणाम होतात.
3. स्वच्छतेमुळे सामाजिक आरोग्यावर परिणाम होतो.
4. अस्वच्छतेमुळे समाजात आजाराचे प्रमाण वाढते.
5. अस्वच्छतेमुळे समाजात आजाराचे प्रमाण वाढते त्यामुळे कुटुंबाला आरोग्यावर अधिक पैसा खर्चकरावा लागतो .

संशोधनाचे निष्कर्ष

१. अस्वच्छतेमुळे कुटुंबात आरोग्याची समस्या निर्माण होते.
२. अस्वच्छतेमुळे समाजात आरोग्याची समस्या निर्माण होते.
३. अस्वच्छतेमुळे कुटुंबाच्या आरोग्यावर भरपूर पैसा खर्च होतो.
४. अस्वच्छतेमुळे आरोग्याची समस्या निर्माण झाल्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो.

उपाय

समाजात अनेक समस्या आहेत त्यात महत्त्वाची समस्या म्हणजे अस्वच्छता होय. ती स्वच्छता समाजाची असो की मनाची असो जसे समाजातील अस्वच्छता समाजाचे आरोग्य बिघडवत असते तसेच मनातील अस्वच्छता ही मनाचे आरोग्य बिघडवण्याचे काम करते. समाजातील अस्वच्छता ही आपल्या व समाजातील लोकांच्या हातात झाडू घेऊन साप करता येते किंवा केली जावू शकते परंतु त्याप्रमाणे मनातील अस्वच्छता ही हातातील झाडूने साफ करता येत नाही तर त्यासाठी विचारांचे प्रबोधन करून मनातील अस्वच्छता कमी करता येते. गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज यांनी समाजाचे प्रबोधन करून लोकांच्या मनातील अस्वच्छता मोठ्या प्रमाणात दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे आता सत्यपाल महाराज समाजाच्या मनातील अंधश्रद्धेची अस्वच्छता दूर करण्याचे काम करत आहे. समाज जर शिक्षणाबरोबरच अस्वच्छतेच्या बाबतीत सुशिक्षित झाला तर या अस्वच्छतेपासून समाज दूर होईल.

समारोप

स्वच्छता ही मानवी जीवनात महत्त्वाची आहे. स्वच्छता जर नसेल तर त्या ठिकाणी आरोग्याची समस्या निर्माण होते आरोग्य जर चांगले रहावयाचे असेल तर समाजात स्वच्छता असणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. योजना मासिक नोव्हेंबर ,2018.
२. परदेशी रमेशचंद्र, 2000, ग्रामगीतेचे तत्त्वज्ञान राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रतिष्ठान, सातारा.
३. भगत. रा. तू. (संपा), १९९२, श्री गाडगे महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. <https://Mr.m.Wikipedia.org>